

ANTOON VAN DYCK,

Vlaamse
Meesters
in Situ

Het wordt langzamerhand een bijzondere ervaring: je duwt op een weekdag tegen een kerkdeur en ze draait open. Je stapt naar binnen, je vergeet de verkeersdruk rondom het kerkplein, je voelt de sereniteit van winterlicht gefilterd door glas in lood. Je ruikt brandende kaarsen in de verte en de zuivere, harde geur van arduin.

Sint-Maarten en de liefde

Antoon van Dyck, *De Heilige Martinus*, ca. 1620, olieverf op paneel, 170 x 160 cm - Sint-Martinuskerk, Zaventem - © LUKAS - ART IN FLANDERS, FOTO: HUGO MAERTENS

IN EEN PAROCHIEKERK De Sint-Martinuskerk van Zaventem is goed onderhouden, sfeervol, uitnodigend. Een brochure ligt klaar om de passant attent te maken op de kunstschat-ten van de parochie: de bronzen kruiswegstaties van Camille Colruyt, het schilderij met *Christus in de storm* door de Zaven-temse schilder Felix Tuyaerts en het paneel met *De marteling van de H. Blasius* door Rubens' navolger Gaspar de Crayer. Maar we zijn hiernaartoe gekomen voor het werk van een an-dere meester uit de zeventiende eeuw. Niet de navolger, maar de evenknie van Rubens. We zijn hier voor het altaarstuk met de voorstelling van Sint-Martinus die zijn mantel deelt, ge-schilderd door de jonge Antoon Van Dyck.

Het rechterzijaltaar is onze bestemming. Het hele gegeven is haast moeilijk te bevatten, gewend als we zijn aan topstuk-ken in de paleisachtige zalen van musea, keurig geordend naar periode en regio: een originele Van Dyck in een kerk, na tal van oorlogen en andere gevaren nog altijd aanwezig op de plaats waarvoor de meester het tafereel schilderde. En Van Dycks *Sint-Martinus* was niet zomaar een bestelling van een plaatselijke notabele met connecties in Antwerpen, volgens contract afgeleverd en betaald. Er hangt een pakkend verhaal vast aan dit schilderij, een verhaal dat de eeuwen trotseerde en dat recent nog bevestigd is door archiefonderzoek.

Het is een klein paneel, voor een altaarstuk dan. Vierkant, niet boogvormig bovenaan. De jonge Sint-Martinus zit gehar-nast op een prachtig wit paard en snijdt zijn vuurrode mantel in tweeën, ten behoeve van een atletische bedelaar in de rech-terbenedenhoek. Deze bedelaar is naakt, op een lendendoek na, en grijpt het stuk mantel om zich te kunnen verwarmen. Zijn metgezel draagt een grijs hemd en steunt op krukken. Achter deze twee ongelukkigen zien we een stuk muur met klimop en een pilaar, elementen die een stadspoort suggere-ren. Links bovenaan ontwaren we een oudere man te paard, kennelijk de reisgezel van Martinus en de getuige van het hele gebeuren. Achter de ruiters wekt een mooie wolkenpartij de illusie van diepte en weidsheid. Het is een doeltreffende, ele-gante compositie, sierlijk onderverdeeld door de gebogen nek van het paard. Kenners noemen dit een van de meest Ruben-siaanse schilderijen van Van Dyck: niet alleen zijn de figuren verwant met die van Rubens, ook de penseelvoering is door Rubens beïnvloed. In plaats van Van Dycks kenmerkende los-se toets is hier een gladde en dekkende verfbehandeling te zien, die zeer plastisch werkt; de naakte rug van de bedelaar is een goed voorbeeld. Mogelijk hebben de talrijke restauraties nog aan dat Rubensiaanse idioom bijgedragen. Men situeert het werk tijdens de jaren van Van Dycks opleiding bij de grote Antwerpse meester. Antoon Van Dyck was dus negentien of twintig jaar oud toen hij dit schilderde.

FOTO: SASKIA VANDERSTICHELE

SINT-MAARTEN Een jonge schilder penseelt een jonge held. Wie het levensverhaal van de H. Martinus van Tours (316-397) naleest in de *Legenda Aurea*, stuit immers op deze passage over de Romeinse tienersoldaat: "Op een winterdag reed hij door de stadspoort van Amiens en ontmoette daar een arme man die naakt was. Omdat de man nog van niemand een aalmoes had gekregen, begreep Martinus dat deze arme voor hem bestemd was. Hij greep zijn zwaard en sneed zijn mantel in tweeën, het enige bezit dat hem restte. Hij gaf een stuk aan de arme en hulde zichzelf opnieuw in het tweede. De volgende nacht zag hij Christus gekleed in de halve mantel die hij aan de arme had gegeven en hij hoorde hem zeggen tegen de engelen die hem omgaven: 'Martinus, die nog maar een catechist is, heeft mij dit kledingstuk

TOPSTUK VLAAMSE GEMEENSCHAP De Heilige Martinus van Antoon van Dyck in de Sint-Martinuskerk van Zaventem is opgenomen in de Topstukkenlijst van de Vlaamse Gemeenschap, met volgende motivatie: "Het werk is uitzonderlijk omdat het van een heel hoge artistieke kwaliteit is en bovendien nog steeds in situ bewaard wordt. Het is één van de meest bekende schilderijen van Van Dyck, maar tegelijk het meest atypische. Het is één van de meest Rubensiaanse schilderijen die Van Dyck ooit heeft vervaardigd en het geeft blijk van Van Dycks vaardigheid om zich, indien gewenst, op kameleonachtige wijze de stijl van Rubens eigen te maken. Bovendien heeft het een belangrijke schakelfunctie in de context van het Rubensatelier en een bijzondere ijkwaarde binnen het oeuvre van Antoon van Dyck. Het is een vroeg werk van Van Dyck, gebaseerd op een olieverfschets van Rubens. Het werk is een unieke getuigenis van de samenwerking tussen deze twee topkunstenaars uit de zeventiende eeuw."

geschonken.' De heilige man zwol niet op van trots, maar erkende de goedheid van God en liet zich dopen toen hij achttien jaar was." Men kan zich voorstellen dat het onderwerp Van Dyck aansprak: een jonge heilige die met onstuimige gulheid optreedt, dat paste wel bij zijn eigen gevoel voor *sprezzatura* (stijlvolle achteloosheid) en bij zijn ietwat verkwistende natuur.

De manteldeling is de bekendste anekdote uit het leven van de heilige Martinus. Na dit jeugdige exploit leidde hij nog een lang en godvruchtig leven, gekenmerkt door meerdere kloosterstichtingen in Gallië, de bisschopszetel van Tours, intense kerstening van het Franse platteland, tal van wonderen en een hang naar ingetogenheid. Martinus' feestdag, 11 november, werd en wordt in de Lage Landen uitbundig gevierd en was traditioneel ook de dag waarop men de eerste nieuwe wijn van het jaar proefde.

Van Dyck baseerde zich voor zijn compositie op een ontwerp van Rubens, dat hij compacter maakte en van links naar rechts keerde om het beter te laten passen bij de lichtinval in de kerk. Betekent dit dat Rubens oorspronkelijk de opdracht voor het altaarstuk had gekregen en dat hij wegens tijdgebrek de uitvoering overliet aan zijn beste leerling en medewerker? In heel wat studies gaat men ervan uit dat het schilderij gemaakt was voor de edelman Ferdinand de Boisschot, die bij patentbrief van 27 maart 1621 de titel baron ontving en heer werd van Zaventem en Sterrebeek. Een achttiende-eeuws handschrift met een biografie van Van Dyck, bewaard in het Louvre, vermeldt dat Ferdinand de Boisschot het schilderij bestelde om de inwoners van Zaventem te bedanken voor de hartelijke manier waarop ze hem als baron hadden ingehaald. De kersverse baron zou driehonderd florijnen voor het paneel hebben neergeteld. En het is een feit dat de wapenschilden van Ferdinand de Boisschot en zijn echtgenote Anna Maria de Camudio prijken op de omlijsting van het altaarstuk, ook al is die omlijsting van latere datum.

GELIEFDE LEGENDE Hoe dit ook zij, het schilderij is al eeuwenlang omgeven door een legende, waarin geen sprake is van een baron, wel van een mooie jonge vrouw. De Brusselse schilder G. P. Mensaert verwoordde het in 1763 zo: "De geschiedenis verhaalt, hoe de schilder [Van Dyck, onderweg naar Italië] halt hield in Zaventem, een parochie op twee mijlen afstand van Brussel, waar een jong meisje van grote schoonheid woonde, Anna van Ophem genaamd, die de verzorgster was van de honden van aartshertogin Isabella. Hij werd dolverliefd op haar en schilderde tijdens zijn verblijf in deze parochie twee altaarstukken voor de kerk, te weten, voor het hoogaltaar een *H. Familie*, waarin hij zijn beminde afbeeldde als de H. Maagd. Dit schilderij werd uit de kerk geroofd door Franse fourageurs, in de tijd van de oorlog in dit land; zij zouden er zelfs zakken van hebben gemaakt om haver in te steken. Het andere schilderij bevindt zich rechts van het koor en stelt Sint-Martinus voor te paard, die een stuk van zijn mantel afsnijdt om aan de armen te geven. Er staan vier personen op dit schilderij, Sint Martinus, zijn reisgezel & twee arme mannen, geschilderd in de stijl van zijn meester, zowel qua coloriet als tekening. Toen Rubens hoorde dat zijn leerling zich vermaakte in dat dorp, liet hij hem meedelen dat hij hem persoonlijk zijn plichten zou komen leren indien hij zijn reis nog langer uitstelde. En dus spoedde Van Dyck zich naar Italië zodra deze twee schilderijen amper droog waren."

Het verhaal klinkt haast te mooi om waar te zijn, een public relationsverzinsel avant la lettre. Toch past het bij andere informatie die we bezitten over Van Dycks leven. Hij was de vader van een buitenechtelijk kind dat werd opgevoed door zijn zuster in Antwerpen. In Londen woonde hij lange tijd samen met een maitresse, Margaret Lemon, die af en toe ook poseerde voor zijn schilderijen. Zij zou onder meer model hebben gestaan voor de pikante slapende Psyche in *Amor en Psyche* (Royal Collection). Antoon Van Dyck

FOTO: SASKIA VANDERSTICHELE

FOTO: SASKIA VANDERSTICHELE

was blijkbaar een licht ontvlambare man die niet buiten vrouwelijk gezelschap kon. In 1639 huwde hij een Schotse hofdame van de Engelse koningin Henrietta Maria, Mary Ruthven.

OORLOGSGEVAAR EN INTRIGES Uit documenten, bewaard in het parochie-archief, blijkt dat Van Dycks Sint-Maarten omstreeks 1673 in gevaar verkeerde. Franse troepen belegerden Zaventem en de dorpingen lieten Van Dycks schilderij overbrengen naar de woning van François de Boisschot in Brussel. Martinus Spruyt, de deken van de Sint-Goedelekathedraal in Brussel, zag het schilderij bij De Boisschot thuis en vond het zo mooi dat hij er zesduizend gulden voor bood, en de garantie dat hij een goede schilder een kopie zou laten schilderen voor het altaar. Opmerkelijk in de verslagen is dat François de Boisschot tijdens deze onderhandelingen niet optrad als de eigenaar of schenker, maar het voorstel van de deken simpelweg voorlegde aan de dorpingen van Zaventem. Zij vonden gelukkig dat het zonde zou zijn om “soodanigh schoon present” te verkopen. *Present*: was het schilderij dan toch door Van Dyck zelf aan de

kerk geschonken? De bewoordingen van het document en de houding van De Boisschot wijzen allebei in die richting. Weer een halve eeuw later, in 1721, vormde het schilderij de inzet van een langgerekte intrige. De pastoor en drossaard van Zaventem verzochten een nazaat van François de Boisschot, de graaf van Königsegg-Rothenfels, om het schilderij aan “liefhebbers” te mogen verkopen voor de prijs van vierduizend gulden. In 1739 trachtte de graaf opnieuw, en met succes, de verkoop van het paneel te faciliteren door zijn advocaat een verzoek te laten indienen bij de Raad van Brabant. Bij die gelegenheid bood een plotseling opgedoken kandidaat koper, een zekere Jacques de Roore, drieduizend gulden. Deze De Roore was een Nederlandse kunstschilder die optrad als stroman voor een onbekende. Hij zou ook de kopie leveren die Van Dycks kunstwerk moest vervangen. De Roore en zijn onbekende opdrachtgevers haalden hun slag bijna thuis. Ze sloten een overeenkomst met de pastoor en de drossaard. Op 16 september 1739 begaven ze zich naar de kerk om het paneel uit het altaar te halen en in een speciaal in Brussel bestelde houten kist te verpakken. De Roore, de drossaard en vier arbeiders waren al bezig om het dek-

sel van de kist dicht te schroeven, toen ze schoten hoorden op het kerkhof en er stenen die tegen de kerkdeuren klets-ten. Ook begon de kerkklok te luiden, alsof er brand was in het dorp. De koster kon de deur van het portaal niet langer dichthouden en er stormde een groep woedende Zaventem-naren de kerk binnen. Zij waren van de verkoop op de hoog-te gebracht door een belangrijke medestander, burggraaf Remacle de Thisquen, wiens grafsteen men nog steeds in de Sint-Martinuskerk kan bekijken. De verontruste paro-chianen staken hun mening over de transactie niet onder stoelen of banken en slingerden de drossaard "honderd en meer scheldwoorden" naar het hoofd. Met name de weduwe Restiau verdedigde het lokale erfgoed passioneel. "Waar zijn de dieven die onze Sint Maarten willen stelen? Zijt gij dat mijnheer de Drossaard en uit wat hoofde doet gij dat, is het om uw edelheids buik te smeren? Dat zullen we nog wel eens zien," riep ze. Er kwam een rechtszaak van, die lang aan-sleepte. Het schilderij bleef in Zaventem.

ANTOON VAN DYCK IN SITU Antoon Van Dyck is bij uitstek een kunstenaar wiens naam we verbinden met prestigieuze musea en vorstelijke verzamelingen. Het doet goed om hem ook in parochiekerken en zelfs kapellen aan te treffen. Niet alleen de Sint-Martinuskerk in Zaventem bezit nog een schilderij van zijn hand, dat hij daadwerkelijk voor de kerk

schilderde, rekening houdend met de lichtinval in de rech-terzijbeuk. Ook in de Sint-Pauluskerk in Antwerpen hangt een origineel van hem, een van zijn allereerste schilderijen zelfs: een *Kruisdraging*, met de aangrijpende wenende Christus. Van Dyck zou dit doek geschilderd hebben toen hij achttien was en nog niet ingeschreven als vrijmeester in de Sint-Lucasgilde. Tot ver in de Noorderkempen vindt men sporen van Van Dycks aanwezigheid terug. In Minderhout was zijn jongste broer Waltman pastoor. In 1650 liet deze ondernemende Norbertijn een vervallen landelijk kapellet-je heropbouwen en uitbreiden, toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw van zeven weeën. Hij hield een kasboek bij van de bouwwerken en noteerde daarin op de eerste bladzijde: "In januari 1650 ontvangen van mijn zuster Susanna Van Dyck te Antwerpen de som van zeshonderdvijftig gulden als een schenking en dit voor onze ouders en onze zuster Cornelia Van Dyck, ook begijn tijdens haar leven, en voor onze broer Anthonio Van Dyck, zielen, opdat zij deelachtig zouden mogen zijn aan de HH. Misoffers en gebeden die in dat ka-pelleke zullen geschieden in alle toekomstige tijden." Wie in dit afgelegde oord een kaarsje zou branden, herdenkt dus een grote barokschilder. In de nabijgelegen pastorie, het Withof, bewaarde Waltman Van Dyck overigens het beroem-de zelfportret van zijn broer met de zonnebloem. Het Withof staat er nog, het schilderij verzeilde later in Engeland. Wat is mooier dan te weten dat men leeft in de nabijheid van prachtige kunstwerken, die men zo vaak als men wil kan be-zoeken, in hun oorspronkelijke omgeving? Wie wil zien hoe een wonderkind een wonderkind schilderde, wie de vurige tong van die rode mantel weer eens wil bestuderen, het jon-ge gezicht van een heilige, de gespierde rug van de bedelaar, het temperamentvol stamphoevende paard, die is welkom in de Sint-Martinuskerk van Zaventem. Een goede gelegenheid om na te denken over jeugdliefde en liefde die niet roest, om dankbaar te zijn voor het onstuimige optreden en de uit het hart gegrepen woorden van de weduwe Restiau, om de graf-stenen van vader Maarten van Ophem en burggraaf Jean-Remacle de Thisquen met nieuwe aandacht te lezen.

—
LEEN HUET

INFO Sint-Martinuskerk, Kerkplein 16, 1930 Zaventem • Open: van 1 april t.e.m. 31 sep-tember: elke dag van 9.00 tot 18.00 uur, van 1 oktober t.e.m. 31 maart: elke dag van 9.00 tot 16.30 uur — **ARCHIEF** Antoon van Dyck-Sint-Maarten: OKV, 1964/23r — www.tento.be

75

**JAAR
MUSEUM
IN DEINZE**

TENTOONSTELLING

**11.02 - 23.04
2017**

Museum van Deinze
en de Leiestreek

L. Matthyslaan 3-5
9800 Deinze

mudel